

Setu traditsiooniline taluarhitektuur ja selle säilivus tänapäeval

Kristiina Tiideberg
Tallinna ülikooli doktorant

Artikkel on seotud sihtfinantseeritava teadusteamaga „Maastikupraktika ja pärand“ (SF010033s07).

Sissejuhatus

Talupoeglik eluviis ja päritolu on tänapäeva eestlaste identiteedi olulised osised nagu ka taluarhitektuur selle osana. Turismitrukised ja muud väljaanded tutvustavad kauneid Eesti maastikke romantiliste vanade taludega. Ka Eesti praegune ametlik pärandkultuuripoliitika on tihti seotud „rahvuslike“ maamaastike mütologiseerimisega. Taluehitisi uurisid Eesti teadlased tegusalt 1950.–70. aastail, ent tõsist algust tehti sellega juba enne Teist maailmasõda. Peamiselt võeti vaatluse alla 18.–19. sajandi taluarhitektuur. Üksikuid käsitlusi on ilmunud ka 20. sajandi alguse ning 1920.–30. aastate ehitiste kohta, mil taluhoonete kavandamise võttis üle esimene eesti soost professionaalsete arhitektide põlvkond. 20. sajandil toimunud muutuste kohta piirkondlikke uurimusi samahästi kui ei ole. Nii korratakse mantrana seisukohti, mis edastavad suuresti 19. sajandi Eesti maa-arhitektuuripilti.

Siinne artikkel tugineb autori Tartu Ülikoolis kaitstud magistritööle „Setu maa-arhitektuur 20. sajandi I poolel Meremäe, Väraska, Mikitamäe ja Misso valla näitel“, mis põhines enamjaolt autori välitöödel ajavahemikus 2005–2008¹. Uurimisteema tingis vajaduse võtta kriitilise vaatluse alla küsimus, kuivõrd on Setumaa küla-maastikus traditsiooniline või selliseks peetav arhitektuur 21. sajandi algul veel üldse säilinud.

Järgnevalt püüan välitöö- ja arhiivimaterjalide põhjal ning varasemate uurimuste taustal jälgida, mil moel on setu maa-arhitektuur 20. sajandi vältel muutu-

1 Tööd toimusid mitmes etapis projekti „Setumaa traditsioonilise puitarhitektuuri uurimine ja propageerimine“ raames, mille peaeesmärk oli tänaseni säilinud setu puit- ja saviarhitektuuri inventeerimine. Välitöödel keskenduti eelkõige enne Teist maailmasõda loodud maa-arhitektuurile. Hooned kirjeldati ja mõõdistati, lisaks pöörati tähelepanu nende seisukorrale ja säilivusele Setumaal. 2005–2008 inventeeriti osaliselt või terviklikult Tobrova, Klistina, Miikse, Kundruse, Tonja, Rääptsova (Suure- ja Väike-Rääptsova), Antkruva ja Melso külad. 2008. aasta teises pooles toimusid täiendavad välitööd Misso, Meremäe ja Mikitamäe vallas. Projekt sai teoks „Setumaa kultuuriprogrammi“ toel ja toimus Ahto Raudoja eestvõttel, kellel valmis 2007. aastal Eesti Maaülikoolis hoonete kirjeldusi ning mõtmitsemusi kokku võttev magistritöö „Setumaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetoodika ja katseinventuur: väitekirjeldus metsateaduse magistriskraadi taotlemiseks metsakasvatuse erialal“. Välitöömaterjalid on töö autori ja projektijuhi Ahto Raudoja valduses.

nud. Teine eesmärk on välja selgitada, kuivõrd on traditsioonilist taluarhitektuuri tänapäeva Setumaal veel säilinud. Vaatluse alla tuleb siinpool kontrolljoont paiknev Setumaa: Meremäe vald ja peamiselt Luhamaa ümbrus Misso vallast Võru maakonnas ning Värska ja Mikitamäe vald Põlva maakonnas. Artikli alguses kirjeldan põgusalt setude ajaloolist ja kultuuriloolist tausta, seejärel annan ülevaate setu maa-arhitektuuri uurimisloost. Arhitektuuri analüüsidest käsitlen kõigepealt setu talukompleksi ning jätkan üksikute hooneliikidega.

Mõni sõna Setumaast ja setudest²

Setumaa moodustab Eestis omalaadse kultuuripiirkonna. Silmapaistvamaid erinevusi on setude kuulumine ajalooliselt õigeusklikku kultuuriruumi, õigeusu pühade ja kommetega tunnevad setud tihedat sidet ka tänapäeval. Setude päritolu on jäänud siiani vaieldavaks. Peamiselt on käibel kaks tõlgendust: tegemist on 13. sajandil ristiusustamise käigus rooma-katoliku kiriku mõjuväljast ning Liivimaa piiridest välja jäänud soome-ugri rahvakilluga või peamiselt 17.–19. sajandil Liivimaalt Petseri kloostri aladele väljarännanute järeltulijatega (vt nt Jääts 1998: 21). Üks versioon ei välista aga teist.

Halduslikult kuulusid setu alad enne 1917. aastat Pihkva kubermangu. 1920. aastal sõlmitud Tartu rahuga Eesti Vabariigi koosseisu läinud alal moodustati Petseri maakond. Algul jagunes see neljaks vallaks: Irboska, Petseri, Lobodka ja Laura. 1922. aasta haldusreformiga jaotati maakond 11 vallaks: Mikitamäe (1923 Mäe), Järvesuu, Kulje (1939 Kalda), Petseri, Satseri (1939 Saatse), Obinitsa (1923 Meremäe), Irboska (1939 Linnuse), Senno, Vilo, Laura (1939 Lõuna) ja Pankjavitša (1923 Rootova, 1939 Roodva) (Reissar 1996: 101–102). Peamiselt setudega olid neist asustatud Mikitamäe, Järvesuu ja Obinitsa vald; Petseri, Satseri ja Vilo vallad olid segarahvastikuga ning Kulje, Irboska ja Senno vallad olid puhtalt vene vallad.

2 Nii setude kui setu kultuuri uurijate hulgas on viimasel kahel aastakümnel levinud tava kasutada eestikeelste nimetuste „setu“ ja „Setumaa“ asemel vastavalt omakeelseid vorme „seto“ ja „Setumaa“, rõhutamaks setu kultuuri omapära (vt nt Kultuuripiirkonnad Eestis http://www.e-ope.ee/_download/euni_repository/file/1259/Kultuuripiirkonnad_Eestis_Unesco.zip/11703024784ccaa285eb20f/seto-kultuuripaumlrand.html (26.03.2011)). Siinses artiklis olen jäänud eestikeelse vormi „setu“ juurde, sooviga säilitada neutraalsus setu kultuuri suhtes. Erandi olen Indrek Jäätsi eeskujul teinud termini „seto-liikumine“ juures, kuivõrd vormi „seto“ kasutamine on selle liikumise üks iseloomustavamaid jooni (vt Jääts 1998: 8).

Pankjavitsa ja Laura valdades, kus venelaste kõrval andsid tooni lätlased, elas vähe setusid (Petseri ja Võru 1927: 12–13). 1945. aastal liideti suurem osa Petseri maakonnast Vene NFSV-ga (Jääts 1998: 58). Praeguses Eestis jäävad kunagise Petseri maakonna piiridesse Põlvamaal Miktamäe ja Värskä vallad ning Võrumaal Meremäe vald ning osa Misso vallast (Luhamaa ümbrus).

Eestis tärkas huvi setu kultuuri, eelkõige laulupärimuse vastu 19. sajandi keskpaigas. Esimene setudest kirjutaja oli Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) (Kreutzwald 1848: 43–62). Tohtu tõuke setu rahvaluule kogumiseks andis Jakob Hurda (1839–1907) tegevus. Aastail 1904–1907 andis ta välja kolm köidet „Setukeste laulusid”, millest kujunes oluline setude identiteeti vorminud teos.

19.–20. sajandi vahetuse eestikeelses kirjasõnas andsid tooni kirjeldused setudest kui „lihtsameelsest, aga hääsüdamega“ ebausklikust rahvast. Setumaal hakati talurahvale haridust andma alles 19. sajandi lõpus, sedagi venekeelsena, mistõttu kirjaoskajate hulk oli 19. sajandi lõpul setude hulgas võrreldes luterlike eestlastega märkimisväärselt madal – 1897. aasta rahvaloenduse andmeil oli Pihkva maakonnas õigeusklike eestlaste seas kirjaoskajaid vaid 7,6% (Jääts 1998: 30). Ka õigeusu jumalateenistused olid venekeelsed ning jäid seetõttu setudele suhteliselt kaugeks (Lõuna 2003: 20).

Ka majanduslikult jäi Setumaa toona Eesti arengule alla: setusid peeti võrreldes eestlastega vaesemaks rahvaks. Setumaa oli üsna tiheda asustusega ning talud seetõttu väiksed. Seetõttu püüdsid setud end lisaks talutööle ära elatada ka savinõude müümise ning kaltsude varumisega Räpina paberivabrikule. Kuni tsaariaja lõpuni kehtis Setumaal valdavalt hingemaasüsteem. Hoogsam talude kruntimine, mis Eestis oli toimunud enam kui poole sajandi eest, algas Setumaal alles 1920. aastail (Lõuna 2003: 17, 36–42). Viimast on peetud ka põhjuseks, mis aitas Setumaal võrreldes Eestiga säilitada kuni hilise ajani põliseid väärtusi ja kogukonna suuremat osa inimese elus.

Petserimaa liitmine Eestiga tõi setude jaoks kaasa järjekindla eestistamissurve, mida on oma uurimuses põhjalikult käsitletud Kalle Lõuna (Lõuna 2003). Kultuurieripärade kadumine jätkus ka nõukogude ajal. Alates 1980ndate teisest poolest seoses Eesti taasiseseisvumisega hoogustunud seto-liikumise mõjul hakkas ka

setude eneseteadvus kasvama, mille tulemusena on paljud kultuurinähtused täna-seks tugevamini ausse tõstetud. Viimast kroonib kas või setu laulutraditsiooni ehk *seto leelo* kandmine UNESCO vaimse kultuuripärandi nimekirja (2009). Riiklikul tasemel on loodud programmid setu kultuuri toetamiseks ning laulutraditsiooni kõrval on taas väärtustama hakatud ka ainelist kultuuripärandit, sealhulgas rah-vaarhitektuuri.

Uurimislugu

Teadaolevalt pani esimesed tähelepanekud setude elamuist ning kõrvalhooneist kirja saksa kirjamees Christian Hieronymus Justus Schlegel (1757–1842) (Viies 2001: 87–111). Seoses huviga setude ja nende kultuuri vastu leidub alates 19. sajandi teisest poolest märkmeid setu ehitiste kohta mitmete eesti kirjameeste töö-des. 1894. aastal märgib Oskar Kallas (1868–1946), et setu elamuil on valdavalt korstnad ja laudpõrandad, kuid leidub ka veel üksikuid suitsutube (Kallas 1895: 81–105). Korduvalt setude juures rahvaluulet kogumas käinud Jakob Hurt peatub ehitistel veidi pikemalt. Oma töös „Über die pleskauer Esten oder die sogenann-ten Setukesen“ (1904) (Hurt 1904) kirjutab ta, et setud elavad külade kaupa, kus tavaliselt on vaid 3–4 talu. Külade vorm ei ole nii reeglipärane kui venelastel ja ka õued on avaramad. Viljarehi ja elutare on setudel täiesti lahus või siis kokku ehitatud nõnda, et neid eraldab rehealune. Elutoana tulevat rehetuba harva ette. Kõige sagedamini esineb kahe elutoaga elamutüüp, mida keskel eraldab eeskoda (*seenine*), elutoa all on kelder. Rehi ja saun asuvad tavaliselt teistest hoonetest eemal, vaesemad pered tarvitavad mitme peale üht hoonet.

Esimesena tegeles setu ehitistega põhjalikumalt 1924–1928 Tartu ülikooli õppejõuna ning 1922–1928 Eesti Rahva Muuseumi direktorina töötanud soome etnoloog Ilmari Manninen (1894–1935). 1923–1924 Setumaal tehtud uurimistöö tulemusel valmis artikkel „Setude ehitused“ (Manninen 1925: 53–88; Manninen 1926: 103–128)³. Artikli esimeses osas on kirjeldatud talu plaane, olulisemaid

3 Ilmari Mannise materjalide põhjal on setu taluhoonetest kirjutatud ka 1928. aastal ilmunud koguteoses „Setumaa“ (Setumaa 1928).

hoonetüüpe ning elamusisustust. Teises osas analüüsib Manninen setu taluehitiste seoseid soome-ugri ning lähemate slaavi rahvaste arhitektuuriga. Eluhoonete ja saunade olemasolu ning olukorra kohta leidub statistilisi andmeid koos põgusa analüüsiga 1928–1938 ilmunud Eesti maakondade tervishoiulistest kirjeldustes (Petserimaa 1935).

Nõukogude ajal tegeles setude ainelise kultuuri uurimisega Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi teadur Jelizaveta Richter, kellel valmis 1960 selleteemaline kandidaadiväitekiri (Richter 1961). Samalt autorilt ilmus 1996 populaarteaduslik raamat „*Кто и как жил на земле Эстонии: этнографические очерки*” (Richter 1996), milles antakse ülevaade ka setu külaarhitektuurist. Seoses setu talu ületoomiskavaga Eesti Vabaõhumuuseumisse 1979 koostas Juta Saron eelkõige muuseumi praktilistest vajadustest lähtuva käsikirjalise ülevaate setu talu hooneist ja sisustusest (Saron 1981). Uuemaist taluehitiste uurimustest Kagu-Eestis saab nimetada kahte. 2003 kaitses Andres Uus Eesti Maaülikoolis magistritöö „XX sajandi alguse taluhoonete traditsiooniline palkehitus Kagu-Eestis Misso valla näitel” (Uus 2003a), milles antakse peamiselt aitade ehitusele tuginedes ülevaade traditsioonilisest palkehitusest. 2007 kaitses samuti Eesti Maaülikoolis magistritöö „Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja katseinventuur: väitekiri metsateaduse magistrikraadi taotlemiseks metsakasvatuse erialal” Ahto Raudoja (Raudoja 2007)⁴.

Eesti talurahvaarhitektuuri uurimustes on setu temaatikale võrdlemisi vähe tähelepanu pööratud. Siinkirjutajale on siiski head alus- ja võrdlusmaterjali pakunud etnograaf Tamara Habichti (1918–2001) Kagu-Eesti kihelkondade taluarhitektuuri käsitlevad tööd, kus Eesti materjali kõrval on loodud üksikuid paralleele ka Setumaa materjaliga (Habicht 1965; 1972; 1961; 1973: 54–93; 1968: 55–101; 1959 88–147).

4 Andres Uusi sulest on ilmunud ka Eesti Rahva Muuseumi XLVII aastaraamatus magistritööle tuginev artikkel palkaitadest Misso vallas 20. sajandi alguses (Uus 2003b).

Setu küla ja talu

Eestis eristatakse peamiste külavormidena sumb-, haja-, ahel-, tänav- ja ridaküla (Tihase 2007: 19jj). Lõuna- ja Kesk-Eestis oli 19. sajandi lõpus valdav hajaasustus, Lääne- ja Põhja-Eestis oli rohkesti sumbkülasid. Kesk- ja Ida-Eestis olid levinud rida- ja ahelkülad, mis sarnanevad talude ridastikku paigutamise poolest, kuid eristuvad tiheduse poolest (Tihase 2007: 19, 20).

Ka Setumaa külavormide levikut on mõjutanud pinnavormid. Läänepoolne künklik maastik soodustas hajali taludega külade kujunemist või väikeste sumbküladega tekkimist, idapoolsel lauskjamal maastikul leidis rohkem tänavkülasid. Nii on tänavkülad (praeguse Eesti alale jäävad Lüübnitsa, Beresje, Laossina ja Tonja⁵) olnud levinud pigem Petserimaa idaosas ja Peipsiveerel. Samas on külavormide kujunemist oluliselt mõjutanud ka kohalik kultuur. Tänavkülad olid levinud pigem venelastega asustatud piirkondades või nende läheduses. Meremäe valla tüüpilisemaid tänavkülasid on olnud Merekülä ja Kuksina, mis ajalooliselt olid vene külad. Setumaa lääneosale on olnud iseloomulik pigem Võrumaale sarnane hajaasustus koos võrdlemisi väikeste sumbküladega (Setumaa 1928: 204).

Hingemaade kruntimisega 1920.–1930. aastail kolisid paljud pered külast välja uuele krundile ning paljud külad kaotasid oma senise ilme (vt nt Richter 1952, 1953: 120, 143). Senine tihke asustuspilt muutus oluliselt hajusamaks. Võib öelda, et selline suundumus on aja jooksul jätkunud. Praegu on endised külakoetised tihti ainult aimatavad.

Võrreldes Eestiga on setu taluõuede puhul esile toodud nende jagunemine eri tüüpideks. Eesti taludes olid 19. sajandil ja varem avarad õued, mille ümber asetsesid vabalt taluhooned. Hoonete paigutamisel arvestati pinnamoodi, ilmakaari, teid ja muud, kuid kõnelda kindlaist õuetüüpidest pole võimalik (vt nt Habicht 1959: 88–147).

Setu taluõuede tüpologiseerimise aluseks on siiani Ilmari Mannise jaotus (Manninen 1925: 55jj).

5 Sama autori poolt on ilmunud setu traditsioonilise hoonestuse inventeerimise tulemustest ilmunud magistriröö materjalidele tuginev ülevaade ka Setumaa kogumikus (Raudoja 2008).

1. Välissooned on eluhoone suhtes paigutatud ilma kindla korrata; hoov on võrdlemisi lahe, sagedasti mitte igalt poolt umbne.
2. Välissooned ja eluhoone on paigutatud nelinurka, nende vahele jääb kaunis kitsas umbne hoov.
3. Hooned on kolmes paralleelses reas, välissooned eluhoone mõlemal pool: ühel pool laudad, teisel aidad ja varjualune (resp.-sed). Kummalegi poole jääb hoov. Lautadepoolne hoov (*tahr*) on õige kitsas, täitsa umbne. Päril hoov seegi on kitsavõitu, külgedelt ning teisest otsast, vahest aga mõlematest otstest umbne.
4. Eluhoone tagaküljel on umbne *tahr*, eespool lahtine hoov. Neljas tüüp on õigupoolest kolmanda tüübi poolik variant

Peale nimetatud tüüpide esines veel teisi, mida oli raske liigitada, kuid ka nende puhul võivat Mannise sõnul sageli leida sarnasusi eelnimetatud plaanidega.

Esimene, eestipärane, avatud õuega tüüp oli Mannise järgi iseloomulik Obinitsa vallale (praegune Meremäe vald). Teist tüüpi ütles Manninen samuti märganud olevat eelkõige Obinitsa vallas. Sellele tüübile on omane taluhoonete nurgeti kokkuehitamine. Hoonetevahelised avad suletakse väravate ning palkaedadega nõnda, et moodustub täiesti suletud ehk nn kindlushoov⁶. Kolmas ning neljas tüüp on iseloomulikud idapoolsetele valdadele. Kolmerealine tüüp esines 1920. aastate alguses Mannise sõnul kõige selgemal kujul Vilo vallas. Neljas, kaherealine tüüp oli üldine Järvesuu, Satserinna ja Vilo valdades.

Reeglipäraseid kahe- ja kolmerealisi õuesid esineb tüüpilisel kujul praegu Meremäe, Väraska ja Mikitamäe valdades vähe. Misso valla setu külades sellist õue-tüüpi siinkirjutaja kohanud ei olegi. Meremäe vallas leidub kolme- ja kaherealisi õuesid näiteks Mereküläs, mis on (olnud) klassikalisemaid tänavküläsid Meremäe vallas. Kolmerealist tüüpi on selle töö autor näinud seal veel Lindsji ja Melso külas, ent need tüübid on Meremäel pigem harv nähtus. Mõnevõrra rohkem esineb kahe- ja kolmerealisi õuesid Väraska vallas (näiteks Rääptsova, Matsuri, Tonja).

6 Siin ja edaspidi on setu küla- ja talunimed antud ametlikul kujul, vajadusel lisatud järelsulgudes kohalik või murdekeelne nimetus.

Eesti-poolsel Setumaal on niisiis kõige omasem selline õuetüüp, kus taluhooned paiknevad korrapäratult ümber õue⁷. Kinniste (so palktaradega suletud) hoovidega talusid tänasel Lääne-Setumaal peaaegu säilinud polegi, siinkirjutajale on teada näited Tobrova (Koploja ehk Luikjärve talu⁸) ja Sesniki külast. Võib öelda, et tänane setu külamaastik siinpool kontrolljoont ei erine märkimisväärselt ülejäänud Eestist. On ju ka eesti talude puhul pea alati olnud tavaks paigutada taluhooned sujuvalt ümber õue. Tõsi küll, ka Setumaal on see nii olnud osaliselt juba varasematel aegadel. Richter kirjutab 20. sajandi teisel poolel, et Petserimaa läänepoolsetel aladel, mis on olnud põhiline setu külade levikupiirkond, esineb küllaltki palju eestipäraseid avatud õuedega talusid, idapoolsele Petserimaale on omasemad aga väiksemate hoovidega kinnised õued (Richter 1961: 16–17)⁹. Seega oli setu taluõuetüüpide levik mõneti seotud külatüüpide levikuga. Tänavküldes tingis talude tihedalt üksteise kõrval paiknemine hoovide kitsuse. Neil aladel, kus esinesid pigem hajatalud või sumbkülad (nagu Lääne-Setumaal), olid ka taluõued avaramad. Ka Hurt on välja toonud, et võrreldes vene küladega on setu taluõued suhteliselt avaramad (Hurt 1904: 13).

Setu vanadel taluõuedel oli suur hulk hooneid, kuid tavaliselt on väikese õue ümber koondatud ehitised olnud küllaltki väikesed. Väga suured ehitised ei ole setu küladele iseloomulikud. Tuleohu tõttu paiknesid saun ja rehi muudest taluhoonetest tavaliselt veidi eemal. Varasemas kirjanduses on märgitud, et setudel asusid need tavaliselt küla serval koos (Setumaa 1928: 264; Petserimaa 1935: 22).

7 Termin „kindlushoov“ või „kindlustalu“ esineb kirjanduses koos oletusega, et Setu kinnise hooviga talu on tekkinud rohkete sõdade tagajärjel ja vajadusest kaitsta talupere rüütesalkade eest (vt nt Setumaa 2, lk. 311, kommentaar jn-le 24; Setu talu ja küla tutvustus Setumaa turismiinfo lehel www.setoturism.ee/?lang=est&ml=33&obj=117 (26.03.2011)). Nimetatud versioon haakub omamütoloogilise tõlgendusega nimetuse „seto“ tekkimisele: suurte sõdade tallermaaks olemine olevat jätnud setude eneseteadvusesse nii suure jälje, et nad oma maad sõdade maaks ehk „Sõto maaks“ (= „Seto maaks“) nimetama hakanud. Siinkohal tasub tähelepanu juhtida vaid sellele, et kinnise hooviga talu tüübid on levinud kaugemal kui vaid Setumaa piires (Eestis nt Peipsiäärsete vanausuliste juures) ning nimetatud hüpotees jätab seletamata ka selle, miks vahetult teisel pool kubermangupiiri Liivimaa sagedasemad varauusaegne sõjategevus samasugust mõju ei avaldanud – on ju Lõuna-Eestile iseloomulikud vabalt maastikus paiknevad avara õuega talud.

8 Tuleb rõhutada, et siin on tegemist küll üldistusega Eesti-poolse Setumaa kohta. Kuna vastavad kaasaegsed käsitlused puuduvad ja ka siinkirjutaja teadmised Ida-Setumaast põhinevad veel vanemal etnograafilisel kirjandusel, siis tuleb siinkohal piirduda nendinguga, et Venemaa-poolsel Setumaal võib eeldada võrreldes Eestiga mõnevõrra teistsugust pilti ja venepäraste talude suuremat levikut.

9 Täna selleks kuulub Luikjärve talu Meremäe vallale ja talukompleksi plaanitakse rajada Obinitsa Seto Muuseumitarõ ekspositsioon.

Setu elamu

Põline setu elumaja koosnes parteta elutoast (või -tubadest) ning eesruumist ehk seenisest (*seenis, sentse; vene ceHy*). Tubade arvu järgi on uurijad jaganud Setumaa elumajad kahte tüüpi. Esimene tüüp koosneb kolmest ruumist: köetavast (elu)toast, eesruumist ja kolmandast ruumist, mis oli tavaliselt mitteköetav. Viimast kasutati soojemal ajal elamiseks, muul ajal panipaigana. Köetavaks muudeti see ruum siis, kui talus elas rohkem kui üks pere. Sel juhul oli üks tuba ühe ja teine teise pere kasutuses (Manninen 1925: 63). Kui 1920. aastate alguses pidas Manninen seda tüüpi Setumaal kõige harilikumaks (Manninen 1925: 63), siis tänapäeval on kolmeruumiline elamu Setumaa Eesti-poolses osas küllaltki haruldane. Üks päris heas korras hoone on säilinud näiteks Meremäe vallas Vasla külas, teine Klistina külas ning kolmas Küllätüvä külas. Misso vallas on alles veel üks väga halvas seisus kolmeruumiline maja Tiilike külas.

Teine elumaja tüüp on kahe ruumiline – üks tuba ning eesruum. Kirjanduses on rõhutatud, et selline hoone on „kehva setu“ tüüpiline elamu (Manninen 1925: 62). Nimetatud hoonetüüpi esineb ümberehitatuna üpris palju ka praegu. Ilmselt ehitati sama malli järgi hooneid ka 1920.–30. aastail.

Ajaloolise setu elamu elutuba (*tare*) jaotati neljaks osaks ehk *nulgaks* (Manninen 1925: 78–79). Üksest paremal või vasakul paiknes ahi, diagonaalselt üle toa oli ikooninurk ehk *pühäsenuk*. Teisel pool ust asus riitul nõude ja muude majariistade jaoks (*anomanulk*). Põikisihis anomanulgast ahju kõrval oli magamismurk (*sängünulk*)¹⁰. Eesti Rahva Muuseumi jooniste põhjal võib öelda, et veel 1920.–30. aastail järgis eluruumide sisutus Setumaal seda kindlakskujunenud ruumiprogrammi. Hilise ajani säilitas oma koha ahi/pliit ning põiki selle suhtes pühäsenurk (vt ka Saron 1981: 33). 1920.–30. aastail hakati tuba laudvaheseinatega jaotama kaheks või enamaks ruumiks. Seenisest omakorda eraldati üks pool laudseinaga sahvri (*sahvri, tsülän*) tarvis. Lisaks sahvriks on tavaliseks panipaigaks

10 J. Richter kirjutab, et läänepoolsetel, künklikumal maastikul paiknevates küldes on levinum nn. eesti tüüp, kus elumaja ning kõrvalhooned paiknevad vabalt ümber avatud õue. Seevastu ida pool oli rohkem kaherealisi ning selle edasiarendusena ka kolmerealisi ning 11-kujulisi õuesid.

Rehemaja Kõõru külas. Foto Ahto Raudoja (2008).

olnud toapõranda all ka kelder (*tarõalone*). Enamasti alustatigi elumaja ehitust keldri ehitamisest. Keldrisse pääses enamasti toapõrandas oleva luugi ning lihtsa redeli abil. Luuk asub tavaliselt kas *anomanulgas*¹¹ või *sängünulgas* (vt nt ERM EJ 64: 45, EJ 362: 26, EJ 64: 37).

Põliline setu elamu on Eestis erandlik. Eestlaste suurim eripära võrreldes oma naaberrahvastega on mitmeotstarbeline rehemaja, milles on ühendatud nii elamis-, viljakuivatus- kui muud talitlused. Rehemaja keskne ruum on rehetuba, kus asub reheahi ning parred vilja kuivatamiseks. Kuigi rehemaja ei ole Setumaale iseloomulik, on seda teadaolevalt siiski Setumaa-Võrumaa piirialadel esinenud – eelkõige Meremäe vallas Obinitsa ümbruses (Manninen 1925: 61; Tihase 2007: 133–134)¹², samuti Mikitamäe (Kalm 1975: 252; ERM EJ 50: 6 (Laossina k.)) vallas, kuid teateid on ka Värska (kattub osaliselt endise Järvesuu vallaga) (Manninen

11 Saroni andmeil tulid voodid Setumaal laiemalt kasutusele 20. sajandi alguskümneidel. 1920. aastate keskel olid Mannise sõnul sisseehitatud magamisasemed valdavad veel Satserinna ja Vilo valdades, kuid tuleb ette ka Obinitsa vallas ja mujalgi (Saron 1981: 31; Manninen 1925: 79).

12 Näiteks paiknesid kõigil Rääptsova (Suure-Rääptsova) küla elumajadel keldriluuk toa ukse kõrval *anomanulgas*.

Kolmerealise hoonestusega talu Tonja külas.
Foto Kristiina Tiideberg (2006).

Kaheruimeline elumaja Rääptsova
(Suure-Rääptsova) külas.
Foto Kristiina Tiideberg (2006).

Päälükuga ait Melso külas Kadaja talus.
Foto Martiina Anni (2007).

Rehi Miikses Jaanikivi kõrval. Pärimuse
järgi umbes 1886-1887 ehitatud hoone oli
sügiseks 2011 lagunenud.
Foto Kristiina Tiideberg (2006).

1925: 61 (Tonja k.); ERM EJ 50: 3 (Treski k.) ja endise Pankjavitsa (Richter 1952, 1953: 148) valla rehemajadest.

Setumaa rehemajad on olnud lõunaeesti tüüpi, sarnasusi on leitud eelkõige Räpina, Põlva ja Rõuge rehemajadega (Habicht 1961: 18–19)¹³. Kultuurisidemeist annab aimu ka terminite *seenis/sentse* ja *rehealune* segunemine Setumaa lääne-

13 Vt ka ERM EJ 6: 2, 6: 4 (Obinitsa k.), 6: 6, 64: 83 (Ignase k.).

ja Võrumaa idaosas (Habicht 1961: 48). Siiski väärrib rõhutamist, et rehemaja on olnud Setumaal haruldane ning hoonete plaanilahendus on märkimisväärselt erinenud Eesti rehemajadest. Näiteks ei ole Setumaal esinenud Eesti rehemajades tavalised otsakambrid (Habicht 1961: 19). Arhiivijoonistel on näha hoopis setu elamu ja rehemaja segavariante, mis koosnevad peamiselt kolmest osast: rehetoast, rehealusest ning parteta toast, kusjuures rehealune paikneb hoone keskel. Reeglina puudub sellel hoonetüübil *seenine*¹⁴. Vähesed säilinud andmed lubavad arvata, et rehetuba oli siin pigem majandusruum ning eluruumina kasutati parteta tuba. Ka Hurt kinnitab, et rehetuba tuleb setudel elutoana ette vaid harvadel juhtudel (Hurt 1904: 13). Ilmselt on just selline hoone praegu lagunemas Meremäe vallas Kõõru külas. 2009 oli üks rehemaja säilinud ka Melso külas.

Aidad

Kirjanduses on rõhutatud, et ait ei ole Setumaal nii tavaline hoone kui Eestis (Manninen 1925: 82; Saron 1981: 10). Setu taludes oli tavaliselt üks, rikkamates kaks aita. Aitade ja teiste hoonete ehitamist takistas materjali kallidus. Setumaal leidus ka talusid, kus oli rohkem aitu, näiteks Mannineni esitatud Polovina küla Kala talu plaanil on kolm aita (Manninen 1925: 55). Samuti on J. Kliimandi joonisel 1912 „jõukast setu talust“ kolm aita (ERM EJ 47: 18). Aitade ehitamine sai suurema hoo sisse 1930. aastatel. Nikolai Repäni sõnul kujunes krunditalude püstitamisel välja reegel: talu hoonestus koosnes elumajast, aidast, laudast, küünist ja saunast (ERM KV 117: 242). Vajadus uusi aitu ehitada langes ära ühismajandite loomisega 1940. aastate lõpus. Üksikuid näiteid leidub siiski ka sõjajärgsel ajal ehitatud aitadest¹⁵.

Tavaliselt oli taludes üks viljaait (*viläait*). Kui talus oli kaks aita, siis teine oli riideaht (*rõivaait*). Setumaal esines ka meeaitu, Pihkva järve ääres oli kalureil ka eraldi kalaaitu (ERM KV 117: 235–236). Väiksemates taludes, kus aita ei olnud,

14 Lõunaeesti tüüpi rehemaja iseloomustust vt Tihase 2007: 134.

15 Siinkirjutajale ainsa teadaoleva erandina on Viktor Reier 1903. aastal visandanud põhiplaani Laossina külas asunud talu eluhoonest, millel olid olemas nii seenine kui rehealune. Nimetatud hoone koosnes elutoast, seenisest, rehealusest, rehetoast ning paarist väiksemast ruumist rehetoa kõrval, mille funktsioon pole aga joonisele märgitud. Seenine oli rehealusest ligikaudu kaks korda kitsam. Seenisest pääses elutuppa ja rehealusesse, välisuksi on sel vaid üks. Rehealusel oli ühed väravad ning kõrge lävega uks. Rehetuppa pääses nii rehealusest kui rehetoa küljel paiknevate ruumide kaudu. Vt ERM EJ 50: 6.

hoiti talu vara tavaliselt seenises (Manninen 1925: 82). Suuremais taludes, kus oli kahe ruumiga elamu, võidi panipaigana kasutada teist tuba. Nagu mainitud, hakati esimese Eesti vabariigi perioodil majadesse ehitama ka sahvreid.

Ait paiknes tavaliselt elumaja ligidal, enamasti *tare*-poolisel küljel. Hoiti ju aidas talu vara ning aidauks pidi majast hästi näha olema (Tihase 2007: 43). Teiste hoonetega ühise katuse alla aitu tavaliselt ei ehitatud. Üks põhjusi selleks oli põlenguohu vähendamine. Kui ait siiski ehitati mõne teise hoonega ühe katuse alla, siis varjualuse (vaheliku), küüni või teise aidaga. Laudaga ühe katuse alla aitu tavaliselt ei ehitatud nagu ka mujal Kagu-Eestis (Habicht 1965: 287), küll aga hobusetalliga.

Setu ait on harilikult ümarpalkidest viil-, poolviil- või kelpkatusega hoone, mille üks paikneb külgseinas. Otsauksega aitu leidub sagedamini vanemate hoonete seas, 1920.–30. aastail ehitatud aidad on valdavalt külguksuga. Üheruumiliste kõrval leidub ka kahe ruumilisi aitu, mis on väga levinud aidatüüp ka mujal Eestis (Habicht 1965: 278). Üks aidaruumidest oli sellisel juhul riiete, teine vilja jaoks.

Kahekordseid aitu (setu *päälükuga ait*, *tõraga* või *rõduga ait* (Manninen 1925: 82)) on Eestis ehitatud harva. Peale Setumaa on neid esinenud ka Kagu-Eestis Räpina, Rõuge, Vastseliina, Võnnu ja Põlva kihelkondades (Habicht 1965: 284). Lisaks leidub taolisi aitu põhjarannikul Kuusalu kihelkonnas, kus neid seostatakse Soome mõjuga (Habicht 1965: 285). Sellised aidad võivad olla nii otsa- kui küljeuksega. Aidapealsele pääseb otsaseinas oleva redeli või trepi abil. Teise korruse ukseesisel on põrand, mis toetub tavaliselt kolmele talale: äärtes kahele seinapalgi pikendusele ning keskel piki hoonet paiknevale, läbi otsaseina ulatuvale laetalale. Sellise põranda laius on tavaliselt kuni 1 m. Kahekordsetel aitadel oli ka rõdupiirdeid, mis mõnikord olid kaunistatud puulõigetega (vt nt ERM EJ 14: 49, 60).

Kahekordseid aitu leidub Lääne-Setumaal veel praegugi, rohkem on neid säilinud Meremäe vallas Obinitsa ümbruses, näiteks Melso, Navikõ, Antkruva ja Lindsi külades. Nikolai Repän märgib, et endise Saatse valla külades kahekordseid aitu ei tuntud (ERM KV 117: 222). Ka käesoleva artikli autor ei ole kahekordseid aitu kohanud ei Värska vallas ega Luhamaa ümbruse setu külades¹⁶. Luhamaal

16 Küll on praeguse Misso valla setu külades kahekordset aita kohanud Andres Uus Tserebi küla Tammemäe

esineb aga setude jaoks erandlikke aitu, mille all asub maakivikelder¹⁷. Sellised aidad olid 2008. aasta sügisel säilinud näiteks Savimäe külas Tammemäe talus ja Tuuleveski talus ning Toodsi külas Tootsi talus. Savimäe küla Tamme ja Tuuleveski talu aitadel ulatuvad seinapalkide otsad umbes meetri jagu seinast kaugemale, moodustades aidaesisele külgedelt kinnise ulualuse. Setumaal on see võrdlemisi haruldane. Habichti andmetel esines Eestis aida seinapalkide otste pikaksjätmist lõunapiiril, näiteks Häädemeeste, Saarde ja Halliste kihelkondades (Habicht 1965: 266–267). Nii seal kui ka Misso aitade puhul on see seletatav Läti eeskujuga (Habicht 1965: 266–267).

Nagu Eestis magati ka Setumaal suvisel ja kevadisel ajal aitades. Suviti, kui toas oli liiga palav, ka söödi aitades (ERM KV 117: 224–225). Aidas asusid vilja- ja riidekirstud, seal hoiti toidukraami, aga ka hobuseriistu ja väiksemaid tööriistu. Poolpalkidest või paksematest laudadest ehitatud viljasalved paiknesid tavaliselt aida otsaseinas. Setumaa lääneosas on kõige tavalisemad nn kaheosalised salved: salvede alumise osa sein on ehitatud umbes 35–50 cm kõrguseni, seejärel nihutatud salve seinosa umbes poole meetri võrra tahapoole ja jätkatud kõrgusesse ehitamist kuni vajaliku lõppkõrguse saavutamiseni (tavaliselt veidi üle 1 m). Selliselt ehitatud salvedes valgus vili altpoolt madalamasse salveossa ja nii oli seda lihtsam kätte saada kui näiteks meetrikõrgusest salvest (Saron 1981: 11). Vaheseinte abil jaotati salved tavaliselt kolmeks, eraldi rukki, odra, kaera ja muu hoidmiseks.

talus (Uus 2003a: 31). Nimetatud ait on küljelt sissepääsuga ning ehitatud teise aidaga ühise katuse alla.

17 Sarnast aita mainib Manninen 1920. aastate alguses Koselki külas (Manninen 1925: 83–84).

Trepp elumaja tagaküljel Rääptsova
(Suure-Rääptsova) külas.
Foto Kristiina Tiideberg (2007).

Laut

Setu talude eripära võrreldes Eestiga on hooneplaan, kus laut paikneb rõõbiti eluhoone tagaküljel (Mannisel õuetüübid 3 ja 4). Eluhoone ja lauda vahele jääb kinnine karjaõu ehk *tahr*¹⁸. *Tahr* oli kolmerealise hooneplaani puhul tavaliselt kahelt küljelt (palk) taradega kinni ehitatud. Et karjaõu oli must ja virtsane, siis võidi maapinda *tahr*as madalamaks kaevata, et hoida mustust elumaja poole valgumast (Manninen 1925: 81). *Tahra* poolel paiknes sel juhul seenise ukse juures kõrgem trepp. Selline trepp oli säilinud veel näiteks ühes Rääptsova (Suure-Rääptsova) küla lagunenud talus.

Karjaõuel toideti loomi ja lüpsiti lehmi, suvel hoiti seal loomi vahel ka öösiti. Ka mujal Eestis paiknes karjaõu tavaliselt veiselauda ees ja oli taraga piiratud (Habicht 1965: 346jj). Sellise lauda ees paikneva ning roigastest aiaga piiratud karjaõue joonis Verhulitsa külast on avaldatud koguteoses „Setumaa“ (Setumaa 1928: 263).

Karjaõue poole jäi niisiis lautade rida, mis tavaliselt koosnes kahest laudahoonest ning nende vahele jäävast varjualusest. Teisel pool elumaja asus puhas õu ehk *muro*, sinna jäid aidad ning tihti ka küünid või hobusetall. Taluõue jaotamist puhtamaks aitadepoolseks osaks ja mustemaks lautadepoolseks osaks esineb ka

18 Sõna *tahr*, *tara* peetakse eesti keeles balti laenuks. Oletatakse, et terminid *tahr*, *tara* viitavad kergema konstruktsiooniga loomapidamishoonele, mille hiljem vahetas välja rõhtpalkseintega hoone, mis tõi endaga kaasa ka uue sõna *laut* (vt Habicht, Kagu-Eesti taluehitused XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul, lk. 346jj).

siis, kui tegemist ei ole kahe- või kolmerealise õuetüübiga. Näiteks on Manninen toonud ära Obinitsa valla Polovina küla Kala talu plaani, millel on taluhooned jaotunud selgelt kahte gruppi (Manninen 1925: 55, joonis 24). Kolmeruumilise elumaja ühel küljel on kolm aita, teisel küljel laudad, küünid ja varjualused. 1924. aastal rajatud Kundruse küla Tasanurme talu oli ehitatud sarnasel põhimõttel: elumaja lääneküljel oli kitsas, palktara ja väravaga suletud õu talli, lauda ja küüniga, idaküljel paiknes kaks aita.

Nagu juba eelnevast paistab, on laut Setumaal ehitatud tavaliselt teiste hoone-tega ühe katuse alla. Eraldiseisva hoonena ehitatud lautu leidub harvem. Laudad on tavaliselt ehitatud ühe katuse alla loomasööda hoidmiseks mõeldud hoonetega, *kõlguse* või küüniga. Nõnda on see ka mujal Kagu-Eestis (Habicht 1965: 318jj). Laut võib olla ehitatud ühe katuse alla ka talliga (vt nt ERM EJ 64: 47, 362: 7)¹⁹.

Setumaal oli harva erinevate loomade jaoks eri laudad. Ühes laudas hoiti tavaliselt kõiki loomi. Lisaks suurematele lautadele esineb siiski üpris tihti väiksemaid lautu sigade jaoks (*tsiapaht*, *seapaht*). Need kaldkatusega hooned olid varasematel aegadel sageli ehitatud mõne teise hoone küljele (Habicht 1965: 369), kuid hiljem siiski enamasti teiste hoonetega ühe katuse alla.

Hobusetalle hakati Eestis laiemalt ehitama 19. sajandi lõpus (Habicht 1965: 359–360). Et ka Setumaal tall 20. sajandi alguses enam väga haruldane hoone ei olnud, kinnitavad mitmed joonised 20. sajandi esimestest aastakümnetest. Näiteks on tall kahel 1903. aastast pärineval Viktor Reieri tehtud talujoonisel (ERM EJ 50: 1 (talü täpne asukoht märkimata), ERM EJ 50: 3 (Treski k.)). Mõlemad talud on kuulunud jõukamate majapidamiste hulka. Samuti on tall märgitud 1912. aastast pärinevale taluplaanile (ERM EJ 47: 18) ja mitmetele 1920. aastate algusest pärinevale taluplaanidele (ERM EJ 6: 1 (Polovina k., Kala talu), 14: 5 (Tonja k.), 6: 2 (Obinitsa k., Kondra talu)). Kolmerealise õuetüübi puhul paikneb tall tavaliselt aitude poolses reas, aida ja varjualusega ühe katuse all.

Huvitava eripärana märgib Habicht, et Vastseliina ja Põlva kihelkonnast on teada ka kahekordseid hobusetalle, mis meenutavad *päälükuga* aitu (Habicht 1965: 363). Selle tähelepaneku valguses saab teise mõtte Mannisel leiduv märkus

¹⁹ Tall oli laudaga ühe katuse all ka eelnevalt kirjeldatud Kundruse küla Tasanurme talus.

Vilo valla Umkovitsa küla Ruusa talu *päälikuga* aida kohta, mis tema sõnul olevat „praegu õieti tall“ (Manninen 1925: 83). Võimalik, et tegemist oligi talli ja mitte aidaga. Talli teisel korrusel hoiti heinu, samuti kui ka Kagu-Eesti kahekordsete tallide lakas.

Väikeloomapidamise kadumise tõttu külades seisavad laudad ja tallid tänapäeval enamasti kasutuseta ja on halvas seisukorras. Kuna uut funktsiooni on endisele loomapidamishoonele tihti raske leida, siis on need sageli määratud kiiresti kaduma.

Kõlgus ja küün

Väga tavaline hoone setu taluõuel on küün, mida on nimetatud ka *kõlguseks* või *kõlksiks*, mis on levinud Lõuna-Eestis (Habicht 1965: 371). Praegu kasutatakse siiski enam nimetust *küün*. Väikesemõõtmelisi ehitisi oli talus tavaliselt enam kui üks. Lisaks küünidele võidi heina hoida ka laudalakas või rehe all (ERM KV 117: 235). Oma väliskujult ei eristu küünid kuigivõrd aitadest. Ümarpalkehitistena on nad tihti ehitatud kõrgema lävega, küünid on sageli tehtud peenematest palkidest ja kehvemast materjalist. Lisaks on küünid alati laeta hooned ja nende (tavaliselt väiksed ühe poolega) ukсед avanevad väljapoole, samas kui aidauksed avanevad sissepoole.

Küünid on harva eraldi hooned, vaid enamasti ehitatud mõne teise hoonega (aida, laudaga) ühise katuse alla. 1920.–1930. aastatel hakati rohkem ehitama palksõrestikuga laudseintega küüne (Habicht 1965: 322), mis oma mõõtmetelt on palkhoonetest tavaliselt oluliselt suuremad. Kuna küünides hoiti heinu, olid need suvise magamiskohana hoopis eelistatumad, kui aidad. Kui heinu ei olnud, võidi küüni tuua magamiseks ka voodid (ERM KV 117: 224).

Rehi

Kui Eestis hakati elamuid rehest lahutama põhiliselt alles 19. sajandi teisel poolel (Tihase 2007: 304), siis Setumaal on rehi olnud alati eraldi hoone. Tavaline rehehoone Lääne-Setumaal on lõunaeesti tüüpi ning ehitatud puust. Ida-Setumaal on rehtede ehitamisel kasutatud ka paekivi (vt nt ERM EJ 126: 45). 1920–1930. aastail ehitati rehehooneid ka laudseintega sõrestikhoonena, kusjuures rehetuba tehti enamasti palkidest.

Setu rehtede puhul võib tihti märgata seda, et rehealune ei ole rehetoa tarindseoses, vaid need on ehitatud justkui kahe erineva hoonena. Selline joon on iseloomulik ka vene rehtedele (Ränk 1938: 603jj). Sarnaselt lõunaeesti tüüpi rehtedele (Habicht 1961: 48) on vaadeldava ala rehehoonetel tavaliselt rehealuse esiküljel suured väravad ning vastasküljel ühepoolne uks. Tihti on rehealuse otsaseinas ka kolmas, ühepoolne uks. Rehetoa ainus uks paikneb rehetoa ja rehealuse vahelises seinas ehk rehetuppa pääseb vaid läbi rehealuse. Petserimaa vene rehetubadele olid iseloomulikud paiksed parred (Ränk 1938: 607), mis ei olnud lükatavad nagu tavalises eesti rehetoas. Seetõttu tuli parte juurde jätta piisavalt suur ava, millest pääseks viljavihke partele viima. Teisalt on Petserimaa esinenud ka rehehooneid, millel rehetoa esiseinas oli kaks ust: alumiselt pääses rehetuppa ning ülemisest uksest otse partele (Ränk 1938: 608jj)²⁰. Selline tarind võimaldas anda viljavihke rehealusesse sõidutatud vankrilt otse partele. Võimalik, et samasugused rehehooned on olnud ka Tobrova külas Otsa talus ning Merekülä küla lagunenenud talus. Esimene hoone on küll osaliselt ümber ehitatud ja viimane hoone oli 2009 üpris lagunenenud, kuid mõlema rehetoa esiseinas oli näha kaks ukseava, mis on kindlasti algupärased.

Ka 1920.–30. aastatel ehitatud Setumaa rehtedel leidub akna eelkäijaid: lükandluugiga pajaavad, st väikesed valgus- või suitsuavad (näiteks Lindsi küla Mesikäpa talu rehel). Tavaliselt paikneb kaks pajaava rehetoa esiseinas ning üks või kaks otsaseinas. Suitsu väljalaskmiseks on rehtedel suitsuava rehetoa ja rehealuse vahelises seinas, tavaliselt ukse kohal.

20 Samasuguse hoone foto on avaldatud ka koguteoses „Setumaa“ (Setumaa 1928: 209).

Vasla küla rehe pajaava. Foto Ahto Raudoja (2008).

Praeguseks on vähesedki säilinud rehed väga halvas seisus. Tegemist on oma otstarbe kaotanud hoonega, millele on väga raske leida uut rakendust. Nõnda suure hoone puhul on selle pidev hooldamine või taastamine keeruline. Väga harva on tänaseks säilinud reheahje. Kuna tegemist on mahukate, oma algse otstarbe kaotanud asjadega, on need enamasti juba ammu hoonetest välja lõhutud.

Saun

Sarnaselt ülejäänud Lõuna-Eestiga kuulub Setumaa sellesse Eesti piirkonda, kus saun eraldi hoonena on olnud tavapärane: enamikel taludel on oma saun. „Petserimaa tervishoiulise kirjelduse” järgi oli 1935. aastal Petserimaa 921 uuritud talust saunu 722 ehk 78,4% (Petserimaa 1935: 28–29), neist pea kõik (98,8%) suitsusaunad, mis on tänaseni Setumaal väga levinud. Näiteks Värska valla Kund-

ruse küla 10 inventeeritud talust olid saunad kuuel, neist neli olid suitsusaunad (Tiideberg 2007: 23).

Setu saunad on valdavalt kaheruumilised ehitised, mis koosnevad köetavast saunaruumist ning väiksemast eesruumist. Valdavalt ruudukujuline saunaruum on rõhtpalkehitis, eesruumi palksõrestikule on löödud lauad. Esineb ka saunu, mille eesruumi seinad on tehtud palksõrestikule löödud laastudest. Mitu sellist suitsusauna oli 2007 näiteks Rääptsova (Suure-Rääptsova) külas.

Sageli paistab silma, et eesruum on ehitatud väga juhuslikest materjalidest. Teise maailmasõja eelsete allikate põhjal olid saunad Setumaal enamasti üheruumilised, millele mõnikord oli juurde ehitatud poollahtine eesruum (Petserimaa 1935: 28–29; Manninen 1925: 84). Sellest võib järeldada, et eesruum on setu saunade puhul hiline nähtus, mida tõdeb ka Saron (Saron 1981: 12–13). Saroni järgi olid 1979. ja 1981. a välitööde ajal saunade eesruumid küll püstlaudadest, laastudega üle löödud teivastest või rõhtpalkidest, kuid igal juhul ukseta ruumid (Saron 1981: 13). Üheruumilised saunad ei ole haruldane nähtus ka praegu. Siinkirjutaja on üheruumilisi saunu kohanud näiteks Rääptsova (Väike-Rääptsova) ja Põrstõ külas.

Setu saunadel on reeglina viilkatus, kuid viiluväli on sageli kinni ehitamata. Esineb ka kelpkatusega saunu. Katusekattena on tänapäeval ülekaalus eterniit ning laast. Traditsiooniline katuskate on olnud küll õlg, kuid tuleohtlikkuse tõttu kasutati ka muid materjale, eelkõige laudu (Habicht 1972: 36). „Petserimaa tervishoiulise kirjelduse“ andmeil oligi 1930. aastail Petserimaal enamik saunu laudkatustega (Petserimaa 1935: 29). Laudkatuseid saunadel märgib 1960. aastatel ka Nikolai Repän Saatse valla külades (ERM KV 117: 237). „Petserimaa tervishoiulises kirjelduses“ märgitakse, et Petserimaal „leidub küllalt ka niisuguseid saunu, kus katust üldse ei ole; sel juhul on sauna lagi kaetud paksu mulla- ja mättakorraga“ (Petserimaa 1935: 29). Pole võimatu, et viimasel juhul on silmas peetud ka Eestis esinenud koobassaunu, mis olid kas suuremalt osalt või tervenisti maa sisse ehitatud (Habicht 1972: 12).

Saunade sisustus on küllaltki kindel, järgides sajandite jooksul välja kujunenud malle. Ahi asetseb reeglina kas paremas või vasakus nurgas ukse kõrval, suuga

ukse poole. Lava asub tavaliselt otsaseinas, vahel ka külgliseinas ahju kõrval. Sellised ahju ja lava paigutusviisid on Eestis iseloomulikud tervele Lõuna-Eestile (Habicht 1972: 48–49). Lava ees on enamasti väike pink, millelt on mugav lavale astuda. Setumaal on saunu kasutatud ja kasutatakse siiani ka liha suitsutamiseks, mille tarvis on lae all ehitatud kaks piki külgliseinu kulgevat latti. Setumaal võib kuni üsna hilise ajani rääkida ka küla ühissaunade traditsiooni säilimisest. Endised külasaunad on teada Meremäe vallast Tobrova ja Miku külast ning Värskas vallast Vedernika külast.

Värvad ja tarad

Setu arhitektuuri iseloomulikumaks jooneks võrreldes ülejäänud Eestiga on mõjusad sõiduvärvad külätänava ääres ning palktarad. Ühes talus on värvaid sageli mitu: jalg- ja sõiduvärvast koosnev suur värv *muro*’lt külätänavale ning lisaks karjaõue värvad. Peavärv asub tavaliselt kohe elumaja kõrval, nõnda et üks

Hilana küla Ees-Kõivu talu värv. Foto Ahto Raudoja (2008).

Tobrova küla Lombi talu palktara. Foto Kristiina Tiideberg (2006).

värvapostidest paikneb elumaja nurga juurde. Elumaja poole jääb tavaliselt jalgvärv, kahepoolne sõiduvärv selle kõrval.

Setu väraval on alati laastudest või laudadest väike viilkatus. Tüübiti võib väravad jagada kaheks: ühel juhul on tegemist värava kohal asuva väikese viilkatusega, teinekord ulatub katus väravast eemale ning moodustab värava hoovipoolses osas väikese varjualuse. Sellisel juhul toetub katus ühel poolt väravale ning teiselt poolt postidele. Lääne-Setumaal on väravaid ehitatud puust, Ida-Setumaal, eriti Irboska ümbruses, on aga küllaltki levinud paekivist väravaehitused (vt nt Holst 1977).

Praeguseks on traditsioonilisi kinniseid setu õuesid koos väravaga väga väheks jäänud. Väravaid ja palktarasid oli 2009. aasta alguses säilinud veel näiteks Mere-mäe vallas Navikõ küla Kuusiku talus, Triginä küla Tõnise talus, Lindsi küla Mesikäpa (Lutsu) talus, Tobrova küla Kopljoja (Luikjärve) talus ja Talka külas, Antkruva

külas Teeääre talus, Misso vallas Määsi külas Savi talus ja Leimani külas Plagandõ talus, Värska vallas Saabolda külas, Kundruse küla Tasanurme talus, Tonja külas Malle talus. Siinkirjutajale teadaolevalt nõukogude ajal suuri setu väravaid enam ei ehitatud. Viimasel aastakümnel on tänu setu kultuuri maine tõusule pööratud suurt tähelepanu ka setu puitarhitektuurile. Selle käigus on hakatud taas ehitama või taastama suuri taluväravaid, näiteks võib tuua 2000. aastate alguses taasehitatud värava Hilana külas Ees-Kõivu talus.

Palktaradega piiratud talusid praegu Lääne-Setumaal enam peaaegu ei ole. Palktarad olid ehitatud kas peenikestest või lõhestatud rõhtpalkidest. Autori välitöödel nähtud palktarad on ehitatud varatud palkidest. Palgid on enamasti üles laotud soonega püstiste postide vahele, soonde sobitumiseks on palgiotsad tahu- tud peenemaks. Ka palktarale tehti mõnikord peale väike viilkatus. Tobrova küla Lombi (Luso) talu palkaia poola laudisena löödud laudkatust hoidsid 1,5-meetrise vahedega paigutatud sarikad.

Ehitusmaterjalidest

Nagu kõikjal Eestis, on ka Setumaal kõige levinum ehitusmaterjal puit. Tavaliselt on ehituseks kasutatud okaspuud – kuuske või mäнди. Kuna Setumaa lääneosas on laialt levinud männimetsad, on Lääne-Setumaal ka mäнди kasutatud kuusest rohkem. Nii Setumaal kui mujal Eestis on levinud rõhtpalkhooned, püstpalkhooneid leidub väga harva.

Setumaal torkab ülejäänud Eestiga võrreldes silma, et tooniandvad on tahu- mata palkidest ehitatud hooned. See kehtib ühtviisi nii elumajade kui kõrval- hoonete kohta. Palgid tahuti eluhoonetel ainult seestpoolt, varasematel aegadel isegi vaid osaliselt, ainult istepingi tagant selja kõrguselt (Manninen 1925: 65). Tahatud palkidest hooneid on reeglina ehitatud alates 1920.–30. aastatest.

Vaatamata sellele, et valdav ehitusmaterjal on Setumaal puit, on selle kõrval kasutatud teisi sobivaid loodusmaterjale, eriti savi. Eestis hakati ehituses savi rohkem kasutama 1920.–30. aastail, kui seda kiideti kui metsi säästvat ning puidust oluliselt tulekindlamat materjali (vt nt Lutsepp 2007: 96). Ka Setumaalt on teateid

sellest, et savist ehitati eelkõige asunikotaludes (Richter 1952, 1953: 156). Samas ei ole põhjust kahelda saviehituse ajaloolisuses; savihooned leidus Setumaal ka juba 1920. aastate alguses (Petseri ja Võru 1927: 37). Vähem tähtis ei olnud ka ehitusmaterjali hind. Nikolai Repäni sõnul ehitati savist karjalautu enne Teist maailmasõda Saatse valla setu külades massiliselt, kuna savist ehitamine tuli odavam kui puidust, kuid nimetatud hooned „ei osutunud vastupidavateks” ja olid 1960. aastate lõpuks enamuses lagunenud (ERM KV 191: 292).

Saviehitiste levik sõltub eelkõige loomulikult loodusoludest. Lääne-Setumaal leidub saviehitisi kõige enam Mikitamäe vallas, paiguti ka Meremäe (näiteks Tobrova, Miku, Obinitsa külad) ja Värska vallas. Misso valla setu külades olen kohanud savi tarvitamist ehitusmaterjalina vaid üksikjuhtudel (näiteks Koorla külas) (Palolill 2009). Savist on reeglina ehitatud lautu, teisi hooned harva. Üksikutel juhtudel on savi kasutatud ka elumajade ehitamiseks. 1922. aasta rahvalugemise andmete järgi oli Petserimaa valdades kokku 28 savist elumaja (Petseri ja Võru 1927: 37). Kui tavaliselt on savihooned ehitatud kõrgele maakividest soklile, siis huvitava eripärana leidub Setumaal ka savist kõrge sokliosaga hooned (näiteks lagunenud elumaja Miku külas, talu kõrvalhoone Obinitsas).

Lisaks saviehitistele leidub vaadeldavas piirkonnas ka üpris palju raudkivi-ehitisi. Kiviehitiste püstitamine on seotud lubimördi laiema levikuga 19. sajandi viimasel veerandil. Seetõttu on raudkiviehitus Eesti taluarhitektuuris 19. sajandi lõpu – 20. sajandi alguse nähtus (Saron 1988: 43). Siinpool kontrolljoont leidub ka üksikuid lubjakivist ehitatud hooned (Triginä, Kalatsova, Tiirhanna).

Katusekatetest

Traditsioonilisele eesti talurahvaarhitektuurile on iseloomulik kelpkatus, sama kehtib ka Setumaa kohta. Viilkatuseid olid enam levinud idapoolsetes valdades (Setumaa 1928: 303). Praegusel ajal on kõikjal valdavaks saanud viilkatusega hooned, kelpkatuseid leidub praegu rohkem Meremäe vallas, esineb ka poolviilkatusega hooned (enamasti elumajad).

Nii Eestis kui Setumaal olid põliseks katusekatteks õled, rannakülades ka roog (Tihase 2007: 69). Eestis toimus oluline muudatus katusekattematerjalides 19. sajandi lõpus, kui õlge hakkasid hoogsalt välja vahetama laast ja sindel. Kui Võrumaal olid näiteks 1881. aasta rahvaloenduse andmete põhjal 22,8% elamutest puitkatused (Viires 1962: 109), siis 1922. aastaks oli see protsent tõusnud juba üle 85 (Viires 1962: 113). Muutuse põhjustas põllumajanduse areng: 19. sajandi lõpul kasutusele võetud rehepeksumasinaid hakkasid laiemalt levima, mistõttu ei jäänud enam järele katusekatmiseks sobivaid õlgi²¹.

Petserimaal oli 1922. aastal veel 73% elumajust õlgkatustega (Viires 1962: 113), mis tähendab, et 20. sajandi alguses peksti Setumaal vilja enamasti veel käsitsi (Uus 2003a: 70). Puitkatuste hulk oli suurem läti asustusega majanduslikult jõukamas Laura vallas (Petseri ja Võru 1927: 36–37). Puitkatuseid leidis rohkem ka Peipsiäärsetes, nn kalavenelastega asustatud valdades (Kulje), kuid seal olid need palju vanemad. Peamiselt kalastusega tegelevate talupoegadel oli vähe põllumaad, seetõttu ei jäänud üle ka vajalikke katuseõlgi ning katuse katmiseks kasutati laudu (Tartumaa 1925: 188). 1920.–1930. aastatel suurenes Petserimaal puitkatuste osakaal. 1934. aastaks oli õlgkatuste osakaal langenud juba peaaegu pooleni (Viires 1962: 113). Pärast Teist maailmasõda uusi õlgkatuseid enam ei tehtud, küll püsis vanu õlgkatuseid veel 1970. aastatelgi (vt nt Kalm 1975: 244jj). Sel ajal hakkasid laiemalt levima ka praeguseks tavalised eterniitkatused.

Puitkatustest ei ole autori tähelepanekute järgi Setumaal kodunenud sindelkatused, valdavad on laastukatused. Ka pilpakatuseid ei ole vaadeldavast piirkonnast teada (Uus 2003a: 68). Laudu, nagu eelnevalt juba mainitud, on Setumaal katusekattematerjalina kasutatud saunade ehitamisel. Laudkatused on varasematel aegadel olnud ilmselt ka mitmetel külakabelitel ehk tsässonatel.

21 Kui Eesti sisemaal hakkasid õlgkatuseid välja vahetama puitkatused, siis metsavaesemates rannikupiirkondades ning saartel hoogustus pilliroo kasutamine katusekattematerjalina. Näiteks Saaremaal tõusis rookate osakaal ajavahemikus 1922–1934 24,7 %-lt 37,2 %-ni (Tihase 2007: 80).

Hoonete ehistest

Setu taluehitisi eristab Eesti vanast taluarhitektuurist peamiselt kaks erijoont: kinnised õued ning puitpits hoonetel. Tegelikult veendus juba Manninen, et setu taluhooned on kaunistatud võrdlemisi tagasihoidlikult (Manninen 1925: 86–87). 1923–1924 Petserimaa setu valdades märkas ta kaunistusi kõige enam Vilos, vähesel määral Satserrinnas, ent Obinitša (praegu Meremäe) vallas ei näinud ta väljalõikeid üldse²². Seda, et setu taluhoonetele on iseloomulik pigem tagasihoidlik dekoor, märgib ka Saron (Saron 1981: 8).

Setumaal välitöödel käies olen kohanud lõigetega aknapiirdeid vaid mõnel üksikul korral, näiteks Misso vallas Määsi küla Variku talu üle 100 aasta vanusel elumajal ning Meremäe vallas Maaslova külas ühel mahajäetud elumajal. Lisaks lõigetega aknapiiretele on hoonete välimust püütud mõjutada veel murispuude- ja sarikaotste kujundamisega. Mitmetseal hulgas ka esteetilise otstarbega, on kivihoonete seintesse paigutatud nn mälukivid, mis kannavad infot kas ehitaja või ehitusaasta kohta. Eriti uhke näide on Riia linna vapiga mälukivi Raotu küla Bergi talu talliseinas.

Raotu küla Bergi talu talli Riia linna vapiga nn mälukivi. Foto Ahto Raudoja (2008).

22 Eesti Rahva Muuseumi etnograafiliste jooniste kogus on küll näiteks 1912. aastast pärinev Küllättüvä küla Rikka Iwani talu lõigetega akna joonis (ERM EJ 47: 36).

Kokkuvõte

Setu arhitektuuri ilmet on 20. sajandil mõjutanud samad tegurid kui mujal Eestis. 1920.–30. aastail muutis külapilti talude kruntimine ning nn krunditalude rajamine. Nõukogude aeg tõi kaasa sundkollektiviseerimise ning ühismajandite loomise. Juba varem alanud noorte suundumine linnadesse ja suurematesse keskustesse võttis siis niisugused mõõtmed, et terved külad jäid tühjaks ning tuhanded talud hävisid. Praegu seisab ääremaastumisega silmitsi ka Setumaa ning varemeis taluhooned pole paraku sugugi harvad. Setu identiteedi tugevdamine tegusa kultuurililiikumise kaudu on üks võimalusi säilitada piirkonna elujõulisus. Kuigi setu identiteet on tihedalt seotud suulise kultuuriga, pöörab seto-liikumine suurt tähelepanu ka põlisarhitektuurile ja selle säilitamisele, mis on Eestis võrdlemisi erandlik. Hea näide on tsässonate inventeerimine ja remontimine. Kõik see on aidanud kaasa ehituspärandi suuremale väärtustamisele ja sellealase teadlikkuse kasvule setu kogukonnas. Ka viimasel kümnendil Setumaale tagasi pöördunud noored aitavad kaasa setu ehituskunsti edendamisele ehitades talusid üles kooskõlas tänapäevaste vajadustega, kuid tuginevad sealjuures traditsioonidele, kasutavad kohalikke materjale, vanu töövõtteid ja ehitusvorme.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Käsitõlkes materjalid:

Etnograafilised joonised Eesti Rahva Muuseumi arhiivraamatukogus (ERM EJ)

Korrespondentide vastused Eesti Rahva Muuseumi arhiivraamatukogus (ERM KV)

Habicht, Tamara 1965. Kagu-Eesti taluehitused XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul: dissertatsioon ajalookandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. Käsitõlge Tartu Ülikooli Raamatukogus.

Holst, Juta 1977. Setumaa taluehitistest. Käsitõlge Eesti Vabaõhumuuseumis.

Kalm, Piret 1975. Setumaa ehitistest. Käsitõlge Eesti Vabaõhumuuseumis.

Raudoja, Ahto 2007. Setumaa traditsioonilise hoonestuse uurimise meetodika ja katseinventuur: väitekirjandus metsateaduse magistrikraadi taotlemiseks metsakasvatuse erialal. Tartu. Käsitõlge Eesti Maaülikoolis.

Richter 1952, 1953 = *Рихтер, Елизавета 1952, 1953. Быт и хозяйство селу Петчорского района Псковской обл.* Käsitõlge Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis.

Saron, Juta 1981. Setu talu hooned ja sisustus 19.–20. sajandi vahetusel. Käsitõlge Eesti Vabaõhumuuseumis.

Tiideberg, Kristiina 2007. Setu taluarhitektuurist Kundruse küla põhjal. Bakalaureusetöö. Tartu. Käsitõlge Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis ning autori valduses.

Tiideberg, Kristiina 2009. Setu maa-arhitektuur 20. sajandi I poolel Meremäe, Värskas, Mikitamäe ja Misso valla näitel. Magistritöö. Tartu. Käsitõlge Tartu Ülikooli Raamatukogus ning autori valduses.

Uus 2003a = Uus, Andres 2003. XX sajandi alguse taluhoonete traditsiooniline palkeehitus Kagu-Eestis Misso valla näitel. Magistritöö. Tartu. Käsitõlge Eesti Maaülikoolis.

Publitseeritud materjalid:

Petseri ja Võru 1927 = 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihik XI : Petseri ja Võru maakonnad. Tallinn, 1927.

Habicht, Tamara 1972. Eesti saun. Tallinn: Valgus.

Habicht, Tamara 1976. Ehiselementidest eesti taluarhitektuuris. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. XXIX. Tallinn: Valgus.

Habicht, Tamara 1973. Veiselaut Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. XXVII. Tallinn: Valgus.

Habicht, Tamara 1968. Laudad Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. XXIII. Tallinn: Valgus.

Habicht, Tamara 1961. Rehielamu Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseum.

Habicht, Tamara 1959. Taluõuest ja mõnedest kõrvalhoonetest Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poolel. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. XVI. Tallinn: Valgus.

Jääts, Indrek 1996. Setude etniline identiteet. Tartu: Tartu Ülikool.

- Kallas, Oskar 1895. Einiges über die Setud. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894. Dorpat: Gelehrte Estnische Gesellschaft zu Dorpat.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1848. Mittheilungen über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat: Gelehrte Estnische Gesellschaft zu Dorpat.
- Lutsepp, Elo 2007. Riigi roll taluarhitektuuri suunamisel aastatel 1928–1942. Materjaliiuendused ja tüüplahendused uusasunduste näitel. Kunstiteaduslikke Uurimusi 2007/1–2 [16]. Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing.
- Lõuna, Kalle 2003. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Manninen, Ilmari 1925. Setude ehitused I. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. I. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Manninen, Ilmari 1926. Setude ehitused II. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. II. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Petserimaa 1935 = Petserimaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. A. Rammul. Tartu: Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut, 1935.
- Reissar, Leo 1996. Setumaa läbi sajandite. Petserimaa. Tallinn: Kupar.
- Ränk, Gustav 1938. Über die russischen Riegegebäude im Kreise Petseri. Litterarum Societas Esthonica 1838–1938: liber saecularis. II. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Saron, Juta 1988. Raudkiviehitus Muhu saarel 20. sajandi algupoolel. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. XXXVI. Tallinn: Valgus.
- Setomaa 2009 = Setomaa. 2, Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Toim. H. Valk, A. Selart, A. Lillak. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009.
- Setumaa 1928 = Setumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann, E. Kant, J.V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1928.
- Richter 1961 = *Рихтер, Елизавета 1961. Материальная культура сеты в XIX – начало XX века (к вопросу об этнической истории сеты): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Академия наук Эстонской ССР, Институт истории СССР. Москва – Таллин: Академия наук Эстонской ССР.*
- Richter 1996 = *Рихтер, Елизавета 1996. Кто и как жил на земле Эстонии: этнографические очерки. Таллинн: Александра.*
- Raudoja, Ahto 2008. Setu taluarhitektuuri uurimistulemusi. Setumaa kogumik: uurimusi Setumaa loodusest, ajaloost ja folkloristikast. 4. Tallinn: Ajaloo Instituut, 2008.
- Tartumaa 1925 = Tartumaa: maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Toim. J. Rumma, J. G. Granö, J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925.
- Uus 2003b = Uus, Andres 2003. Palkitade ehitus Misso vallas 20. sajandi alguses. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. XLVII. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Tihase, Karl 2007. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.

Viires, Ants 1962. Materjale Eesti taluelamute arenemisest XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algupoolel. Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. XVIII. Tallinn: Valgus.

Viires, Ants 2001. Chr. H. J. Schlegel Eesti rahvaelu vaatelejana. Kultuur ja traditsioon. Tartu: Ilmamaa.

Viires, Ants 1976. Paarist rehielamu vähetuntud variandist. – Suitsutare 1957–1976. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum.

Internetiviidad:

Kultuuripiirkonnad Eestis http://www.e-ope.ee/download/euni_repository/file/1259/Kultuuripiirkonnad_Eestis_Unesco.zip/11703024784ccaa285eb20f/seto-kultuuripaumrand.html (26.03.2011)

Palolill, Margus 2009. Lõuna-Eesti traditsiooniline saviehitus: seisund, kogemused ja saviehitustraditsiooni taaselustamine. Kokkuvõtte projekt-uuringust. Laossina. http://www.vanaajamaja.ee/files/Traditsiooniline_saviehitus_Setomaal.pdf (25.03.2011)

Setomaa Turismiinfo www.setoturism.ee/?lang=est&ml=33&obj=117 (26.03.2011)

Setu vernacular farm architecture and its preservation in today's Setu village landscape

Kristiina Tiideberg

Today the peasant way of life and descent serve as essential components of Estonians' identity, and so does farm architecture as part of this. Travel guides and other publications introduce picturesque Estonian landscapes with romantic old farmsteads. However, the more widely spread understanding about traditional vernacular architecture is based mainly on the village landscape of the late 19th – early 20th centuries. Therefore the article focuses, by the example of Setumaa – a region in the southeast of Estonia – on the issue of to what extent the Setumaa village landscape of the early 21st century has actually preserved traditional architecture. The article is based on the author's master's thesis defended at the University of Tartu in 2009, entitled "Setu rural architecture in the first half of the 20th century by the example of Meremäe, Värskä, Mikitamäe and Misso communes".

In the Estonian context Setumaa constitutes an idiosyncratic region, whose greatest peculiarity compared to the rest of Estonia is the fact that it belongs in a historically orthodox cultural space. Before 1918, when Estonia gained its statehood, the Setus' habitat was incorporated in the Pskov guberniya. Pechory County was formed from the territories that were incorporated in the Republic of Estonia by the Tartu Peace Treaty concluded in 1920. Due to the consequences of the Second World War, however, the majority of the territories of Pechory County went under the rule of the Russian SFSR. In today's Estonia Setu territories comprise Meremäe commune and the neighbourhood of Luhamaa in Misso commune, Võru County, as well as Värskä and Mikitamäe communes in Põlva County. The article deals with the architecture of the villages on the Estonian side only. The origin of the Setus has remained a disputable issue until today. There are two more widely spread versions: (1) they are a Balto-Finnic ethnic minority

group, which stayed out of the sphere of influence of the Roman Catholic Church in the 13th-century Christianization process, and nor were they included in the borders of Old Livonia; or (2) they are the descendents of the emigrants, who came from the Livonian guberniya mainly in the 17th-19th centuries and settled down in the territories of the Pechersky Monastery. Neither of these versions excludes one another and most probably both of these processes have played their roles in the evolution of today's Setus.

Setumaa rural architecture comprises a number of features that differentiate it from the rest of Estonian rural architecture. The eastern influences manifest themselves in many traits: the traditional farm building and its different types, farmstead planning, structural peculiarities and so on.

At the end of the 19th century the Setus lived in villages, which, according to Jakob Hurt, usually comprised three to four farmsteads. The system of the "soul's acre" was valid in Setumaa until the end of the tsarist time and land parcelling, which in Estonia had taken place approximately half a century earlier, gained impetus in Setumaa only in the period of the first Republic of Estonia (1918-1940). The latter process has also been considered responsible for the fact that, compared to the rest of Estonia, this region succeeded in preserving conservative values and a more decisive role of the community in people's everyday lives until quite recently. In connection with the parcelling of "soul's acres" many of the villages lost their recent appearance and the former compact settlement pattern became more and more dispersed.

One of the characteristic features of Setu farmsteads was the Russian tradition to enclose the yard within solid log fences and gates. Ethnographer Ilmari Manninen in his article from 1925 divided the Setu farms into four main types according to their ground plan: (1) farmyard with dispersed buildings; (2) farm with an enclosed quadrangular yard; (3) triple-row yard with the dwelling house in the central row, with storehouses on one side (clean yard or *muro*) and barns on the other (*tahr*); (4) double-row yard, which is similar to the third type, but lacks the storehouses. Already researchers from the earlier period had detected the influence of the Estonian peasant architecture on the Setus' yards, which,

due to this, were more spacious than the Russians' ones. The log fences that rendered farmsteads the appearance of a fortress have almost entirely perished by today; yet, in places, although rather infrequently, you can encounter the big Setu-style gates, which were built before the Second World War. The author has no knowledge about the existing gates dating back to the Soviet period, but during the past decade people have started to build them again (for instance, in the villages of Hilana, Küllätüvä and Uusvada).

The roots of the traditional Setu dwelling type lie in the ancient Northeast European chimneyless room without poles. In this case the dwelling house consists of a living-room and an anteroom called *seenine*, or, in a later version, two living-rooms and an intermediate room. The latter type was probably more widely spread in earlier times, but by today more two-room dwellings have survived. This kind of dwelling houses can be encountered in Setumaa quite frequently even today, either in the original form or slightly reconstructed. The occurrence of three-part dwelling houses (living-room, *seenine*, living-room) is currently rather rare.

The sauna is an outbuilding that has preserved its role the best. Whereas before the Second World War the majority of the Setu saunas were smoke saunas, then today they predominantly have chimneys. Another building type that has been preserved quite well until the present time is storehouses. An exception in the Estonian context is the two-storey Setu storehouse, which can be found even today, especially in Meremäe commune (for example, in the villages of Melso, Navikõ, Antkruva and Lindsi).

The political, economic and demographic processes that have had a serious impact on Estonia, have also left their imprint on Setumaa village landscape. Already at the beginning of the Soviet period villages in rural regions started to empty, which eventually has led to the destruction of old farm buildings. However, with the strengthening of the Setu movement and the re-valuation of Setu culture during the last two decades, old Setu farm buildings are also being re-appreciated. This has brought about the renovation of old buildings in the spirit of traditions and also the building of new ones on the basis of old examples.